

REVOLUȚIA INDUSTRIALĂ ÎN EPOCA MODERNĂ

LUCIA BĂDULESCU ȘI MIRCEA N. POPA

În timp ce pe continentul european, în Franța, revoluția burgheză de la sfârșitul secolului al XVIII-lea răsturna violent Vechiul Regim, peste Canalul Mîneei, în Anglia, avea loc „o revoluție mai puțin zgomotoasă, dar nu mai puțin grandioasă. Aburul și noile mașini-unelte transformaseră manufactura în marea industrie modernă revoluționînd prin aceasta întreaga temelie a societății burgheze...”¹ Odată cu acest din urmă fenomen începea epoca capitalismului industrial.²

Epoca modernă a capitalismului a fost deschisă de revoluția industrială, iar țara în care, pentru prima dată în istorie s-a produs fenomenul, s-a născut și a fost folosită la sfârșitul secolului al XVIII-lea însăși noțiunea de revoluție industrială, a fost Anglia. Meritul de a fi încercat primul elaborarea științifică a conceptului de revoluție industrială îi revine lui F. Engels, după cum tot F. Engels, în colaborare cu K. Marx, s-a ocupat de studierea consecințelor economice și sociale ale fenomenului ca și de semnificația istorică a acestuia.

Prin noțiunea de revoluție industrială se înțelege procesul istoric de transformare calitativă a bazei tehnice a industriei și de înlocuire a întreprinderilor de tip manufacturier bazate pe diviziunea muncii între muncitori care execută operațiile manual, cu ajutorul uneltelor, cu fabrici în care diviziunea muncii este organizată între mașini puse în mișcare cu ajutorul aburilor și deservite de muncitori. Revoluția industrială a însemnat o revoluție totală a tehnicii de producție, o revoluționare a mijloacelor de muncă, o înlocuire a energiei musculare, omenești sau animale, prin forțele naturii, prin energia mecanică; ea a marcat începutul unei transformări radicale a întregii structuri a industriei, punctul de plecare al mării industrii, modificînd prin aceasta caracterul general al economiei. Pe de altă parte, revoluția industrială a implicat revoluționarea societății, modificarea structurii și organizării sociale, ca și a raportului de forțe dintre clasele sociale, delimitarea netă a diferitelor grupuri participante la producție, socializarea în masă a muncii de către capitalism.

---

¹ F. Engels, *Anti-Dühring*, București, E.S.P.L.P., 1955, p. 288.

² Prima perioadă a capitalismului industrial cuprinde anii 1789—1871 și se împarte în două subperioade: a) 1789—1848; b) 1849—1871. În această ultimă subperioadă s-a produs ceea ce F. Engels numea „revoluția economică” de după 1848. A doua perioadă a capitalismului industrial începe în jurul anului 1871 și se încheie în momentul instaurării dominației monopolurilor, prin 1900.

Fiind un stadiu al istoriei economice și sociale a țărilor în care a apărut și s-a dezvoltat marea industrie capitalistă bazată pe utilizarea mașinilor, revoluția industrială a fost reglementată de legile dezvoltării capitaliste, comune tuturor țărilor, fabrica capitalistă reprezentând, în comparație cu manufactura, forma maturizată a economiei capitaliste. Simbolul revoluției industriale a fost mașina cu aburi a lui James Watt. Într-adevăr, mașina a constituit motorul și caracteristica revoluției industriale, ea a transformat capitalismul primitiv în capitalism industrial.

Progresul tehnic și revoluția industrială sînt două fenomene distincte, deși revoluția industrială implică progresul tehnic. În consecință, nu orice mașină a putut declanșa revoluția industrială sau a avut legături cu aceasta. Mașina de la care pornește revoluția industrială „înlocuiește pe muncitorul care mînuiește o singură unealtă cu un mecanism care operează deodată cu un mare număr de unelte identice sau de aceeași speță și care este pus în mișcare de o singură forță motrice, oricare ar fi forma ei”.³ Așadar, revoluția industrială pornește de la *mașina unealtă*. Karl Marx sublinia că „punctul de plecare al mării industrii îl formează revoluționarea mijlocului de muncă”, iar mijlocul de muncă revoluționat își dobîndește forma cea mai dezvoltată în sistemul de mașini diferențiat al fabricii.”⁵ Dar numai atunci cînd mașinile au fost produse cu ajutorul mașinilor, pe parcursul revoluției industriale, marea industrie de fabrică și-a creat o bază tehnică adecvată. Fenomenul revoluției industriale s-a produs în primele decenii ale secolului al XIX-lea, odată cu extinderea utilizării mașinilor, cînd „...mașinismul cuprinse într-adevăr, cu încetul fabricarea mașinilor-unelte”.⁶ Așadar, trecerea de la sistemul manufacturier la cel de fabrică a avut o însemnătate considerabilă în dezvoltarea capitalismului. După cum remarcă V. I. Lenin, „cine confundă aceste două stadii, acela pierde posibilitatea de a mai înțelege rolul transformator, progresist al capitalismului”.⁷

Momentul inițial al oricărei revoluții industriale într-o ramură de producție, indiferent de țara și perioada în care a avut loc, l-a constituit întotdeauna introducerea și folosirea sistematică într-o serie de întreprinderi a noii tehnici, a *mașinilor-unelte*, procesul considerîndu-se a fi încheiat abia atunci cînd vechea tehnică a fost înlăturată, cînd producția mașinistă din principala și prima ramură industrială în care au fost introduse mașinile a devenit preponderentă sau a eliminat în întregime munca manuală. Pe ansamblul economiei unei țări, revoluția industrială iese victorioasă în momentul cînd noua tehnică s-a impus în ramurile principale de producție ale mării industrii, care realizează cea mai mare parte a mărfurilor furnizate pieții, chiar dacă producția meșteșugărească și întreprinderile dotate cu tehnica veche continuă să furnizeze produsele lor. Ramura economică în care a început și a ieșit victorioasă revoluția industrială a fost industria ușoară, mai exact industria tex-

³ K. Marx, *Capitalul*, vol. I, partea I-a, Edit. P.M.R., 1948, p. 348, ediția a II-a.

⁴ Modul de producție era revoluționat în manufactură pornindu-se de la *forța de muncă*.

⁵ K. Marx, *op. cit.* vol. I, partea I-a, p. 364.

⁶ *Ibidem*, p. 356.

⁷ V. I. Lenin, *Opere complete*, vol. 3, Edit. Folitică, București, 1961, p. 427.

tilă⁸ și nu în industria extractivă sau în industria grea — chiar dacă în acestea au fost folosite mai întâi mașinile cu aburi — căci, în industria textilă au fost utilizate cel dintâi și în mod sistematic *mașinile unelte*. Acest fapt se explică și prin aceea că în industria ușoară a avut loc o dezvoltare mult mai rapidă a forțelor de producție și o intensificare a progresului tehnic; apoi, această ramură a dispus și de un numeros proletariat; în sfârșit, mijloacele de producție din această industrie cereau investiții mzi mici de capital, iar pe de altă parte, acumularea capitalului în această ramură era deosebit de intensă, întrucât capitalul rula repede. Iată de ce, revoluția industrială în industria ușoară a și îngăduit acumularea de capital pentru restul industriei. Este de remarcă, de asemenea, că, indiferent de țara și de secolul în care a avut loc, revoluția industrială a necesitat o perioadă îndelungată de timp pentru a se împlini. În sfârșit, este necesară menționarea faptului că apariția relațiilor de producție capitaliste și revoluția industrială nu coincid în timp, că acest din urmă fenomen a fost condiționat și s-a produs în epoca modernă mult mai târziu decât cel dintâi. Revoluția industrială a început în unele țări în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și s-a încheiat în secolul următor; în alte țări ea a avut loc aproximativ de-a lungul întregului secol al XIX-lea; în multe țări care au cunoscut o dezvoltare tardivă a relațiilor de producție capitaliste, revoluția industrială s-a desfășurat mai cu seamă în a doua jumătate a secolului al XIX-lea și la începutul secolului XX.

*

Care au fost cauzele și premisele revoluției industriale ?

Înfăptuirea ansamblului de profunde prefaceri economice și sociale, prin și ca urmare a revoluției industriale, a necesitat înmănușcherea unei serii de factori a căror acțiune simultană a provocat și stimulat înfăptuirea revoluției industriale, ceea ce presupune deci maturizarea unei situații social-economice și politice deosebit de complexe.

Cum modul de producție al bunurilor materiale este factorul hotărîtor în evoluția istorică a societății, răsturnarea acestuia implică în mod necesar schimbarea calitativă a celor două laturi ale sale: forțele de producție și relațiile de producție. Dar, „aceasta nu înseamnă că dezvoltarea uneia din laturi ar fi coincis cu dezvoltarea celeilalte“⁹ și din această cauză „este greșită identificarea victoriei relațiilor de producție capitaliste cu revoluția din sfera forțelor de producție pe care a reprezentat-o revoluția tehnică din secolul al XVIII-lea“.¹⁰ Aceasta, cu atît mai mult cu cît, „nu există legi obiective... după care schimbările calitative din sfera forțelor de producție ale unei societăți s-ar produce numai după răsturnarea relațiilor de producție“¹¹. Iată de ce revoluțiile industriale din secolele XVIII—XIX au avut loc, parțial sau în

⁸ În Anglia sau Germania, revoluția industrială a început în industria bumbacului, în România ea a debutat în industria lînei ș.a.m.d.

⁹ V. Roman, *Eseuri despre revoluția științifică și tehnică. Concepte, ipoteze, controverse, tendințe și opțiuni*, București, Edit. Politică, 1970, p. 312.

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ *Ibidem*, pp. 312—313.

întregime, într-o parte a lumii în care existau două moduri de producție diferite, „dar nu și diametral opuse“¹² — feudalismul și capitalismul — atât înainte cât și după revoluția burgheză. Aceasta nu înseamnă însă că feudalismul sau rămășițele feudale, acolo unde mai existau, mai puteau genera un fenomen progresist de însemnătatea revoluției industriale. Dimpotrivă, relațiile feudale sau semif feudale au împiedicat și întârziat revoluția industrială. Fenomenul revoluției industriale a fost pretutindeni și întotdeauna organic legat de dezvoltarea burgheziei și de capacitatea de progres economic și social a acesteia. Burghezia, după cum scriau K. Marx și F. Engels la mijlocul secolului al XIX-lea, „...nu poate să existe fără a revoluționa neîncetat uneltele de producție, deci relațiile de producție și prin urmare toate relațiile sociale“.¹³ Motorul industrializării capitaliste, al revoluției industriale, a fost goana burgheziei după plusvaloare. În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, într-o însemnată parte a lumii, mai cu seamă în Europa Occidentală și în America de Nord, domnea o atmosferă de îmbogățire, de goană după supraprofit, de dezvoltare și maturizare a burgheziei. Aceeași atmosferă a domnit și după încheierea, în 1815, a războaielor napoleoniene. Pretutindeni unde a avut posibilitatea — în Anglia începînd de la mijlocul secolului al XVII-lea, în S.U.A. și Franța de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea ș.a.m.d. — burghezia a utilizat din plin suprastructura — noul stat burghez, instituțiile și normele juridice adecvate formelor capitaliste de producție și de schimb, concepția despre lume — pentru a facilita revoluția industrială. Suprastructura politică a jucat un rol uriaș în cadrul procesului de lichidare a relațiilor economice vechi și de consolidare și dezvoltare a economiei capitaliste.

Perioada manufacturieră,¹⁴ care în istoria modului de producție capitalist a premers mării industrii apărute ca urmare a revoluției industriale, a contribuit considerabil la crearea premiselor revoluției industriale. Mai întii de toate, perioada manufacturieră a dezvoltat în mod sporadic — în special în secolele XVII—XVIII — utilizarea mașinilor, mai cu seamă „pentru anumite prime procese simple, care trebuie executate în masă și cu mare cheltuială de forțe,“¹⁵ și a creat atelierul pentru producerea uneltelor de muncă înseși. Totodată, în perioada manufacturieră s-au dezvoltat „primele elemente științifice și tehnice ale mării industrii“¹⁶. Iată de ce, K. Marx aprecia că manufactura a constituit „baza tehnică imediată a mării industrii“.¹⁷ Pe de altă parte, manufactura a format un număr considerabil de muncitori mecanici iscusiți, fapt care a îngăduit punerea în practică a unor invenții remarcabile din epoca revoluției industriale, ea a creat în același timp și o categorie largă de muncitori *nedibaci*, pe care meșteșugul îi excludea, dar de care marea industrie a avut

¹² *Ibidem*, p. 122.

¹³ K. Marx, F. Engels, *Manifestul Partidului Comunist*, în K. Marx, F. Engels, *Opere*, vol. 4, Edit. politică, București, 1956, p. 469.

¹⁴ Această perioadă a cuprins în mare a doua jumătate a secolului al XVI-lea, sec. XVII și primele două treimi ale sec. al XVIII-lea.

¹⁵ K. Marx, *op. cit.*, vol. I, p. 1, p. 327. K. Marx remarcă că, totuși „mașina specifică perioadei manufacturiere rămîne însuși muncitorul colectiv, combinat dintr-un mare număr de muncitori parțiali (op. cit., vol. I, partea I, p. 327).“

¹⁶ *Ibidem*, p. 349.

¹⁷ *Ibidem*, p. 354.

nevoie. În sfârșit, printre consecințele mai însemnate ale producției manufacturiere se număra și impulsivitatea diviziunii teritoriale a muncii. K. Marx remarca că „...un material bogat pentru diviziunea muncii în cadrul societății este pus la dispoziția perioadei manufacturiere prin lărgirea pieței mondiale și prin sistemul colonial...”¹⁸.

Totuși, manufactura nu a fost capabilă „...nici să cuprindă producția socială în toată întinderea ei, nici să o revoluționeze în adâncime”.¹⁹ Iată din ce cauză baza tehnică îngustă a manufacturii nu a mai corespuns necesităților producției.

Revoluția industrială, perfecționările tehnice și tehnologice s-au bazat fără îndoială și pe progresul științelor în perioada manufacturieră ca și în timpul înfăptuirii lor în secolele XVIII—XIX. Știința, în accepțiunea de astăzi a termenului se născuse în secolele XVI—XVII. Mecanica, optica, astronomia, magnetismul se dezvoltaseră în secolul al XVII-lea; chimia, termodinamica, geologia în secolul al XVIII-lea. Asocierea dintre știință și industrie a început încă din secolul al XVI-lea; în secolul al XVIII-lea știința a fost astfel orientată încât a devenit aptă aplicării în industrie. Neîndoielnic, numeroși maiștri, meșteșugari îndemânatici, inteligenți, dar totodată lipsiți de cunoștințe științifice, au contribuit la înfăptuirea revoluției industriale în secolul al XVIII-lea.

Dar „figura pe care revoluția industrială o ridică la suprafață nu e în genere aceea a unui om lipsit de știință: uneori, ea e aceea a unui cercetător de profesie (de obicei medic) care s-a dedicat industriei”.²⁰

Totuși, în secolul al XVIII-lea, știința mai avea încă un rol subsidiar, la ea recurgându-se mai cu seamă atunci când metodele empirice se dovedeau a fi ineficiente. Este de asemenea semnificativ, că revoluția industrială și-a creat și dezvoltat ea însăși în secolul al XVIII-lea acele ramuri ale științei de care avea nevoie.²¹ Deși sfârșitul secolului al XVIII-lea „nu reprezintă o cotitură hotărâtoare în evoluția gândirii, el corespunde totuși unei modificări adânci a condițiilor activității științifice și deschide, datorită acestui fapt, calea științei...”²² din perioada următoare. În secolul al XIX-lea, revoluția industrială s-a desfășurat în condițiile creșterii influenței tehnicii matematice asupra științei teoretice, a strângerii legăturii dintre progresul științei pure și evoluția tehnicii. Importanța științei în industrie a crescut mai cu seamă după 1800. Rolul științei modificându-se treptat: descoperirile științifice au sugerat tot mai des „...progrese în domeniul tehnologiei... inimaginabile înainte de a se fi făcut descoperirea fundamentală”;²³ în a doua jumătate a secolului al XIX-lea știința a devenit deja o necesitate vitală pentru dezvoltarea industriei. Însăși crearea bogăției reale a depins tot mai mult, odată cu dezvoltarea marii industrii „de starea generală a științei, de aplicarea ei în producție”.²⁴ Progresul făcut de industrie nu ar fi fost posibil fără capitaluri și mijloace speciale de

¹⁸ K. Marx, *op. cit.*, vol. I, partea I-a, p. 332.

¹⁹ *Ibidem*, p. 344.

²⁰ *Revoluția industrială. Studii*. Edit. politică, București, 1963, p. 26.

²¹ *Ibidem*, p. 38, 44.

²² *Istoria generală a științei*, vol. III, București, Edit. științifică, 1972, p. 5.

²³ *Revoluția industrială. Studii*, p. 33.

²⁴ V. Roman, *op. cit.*, p. 184.

plată. Acumularea primitivă a capitalului, care „formează preistoria capitalismului și a modului de producție care îi corespunde”,²⁵ a constituit procesul prin care s-a format capitalul inițial, pe scară națională, necesar producției capitaliste. Prima latură a acestui proces a constat în separarea, sau „eliberarea” producătorilor de mijloacele de producție. În Anglia, de pildă, exproprierea s-a produs fățiș, pe calea „împrejuririlor” din secolele XVI—XVIII; în Prusia, Rusia, România etc., ea a fost înfăptuită pe căi ocolite prin reformele agrare din secolul al XIX-lea, care au dus la transformarea țăranilor în muncitori ai industriei capitaliste. Cealaltă latură a acumulării primitive, aceea a formării capitalului inițial necesar producției capitaliste, a avut ca „momente principale” descoperirea zăcămintelor de aur și argint din America, nimicirea sau îngroparea de vii a băștinașilor în mine, jefuirea Indiilor orientale, vânătoarea de negri în Africa,²⁶ comerțul cu sclavi, pirateria, jefuirea averii statului, jefuirea și nimicirea indienilor în America de Nord etc.²⁷ Pe de altă parte, „creșterea volumului minim de capital în mâna capitaliștilor individuali sau, cu alte cuvinte, transformarea parțială a mijloacelor sociale de subzistență și de producție în capital este (...) o lege care rezultă din caracterul tehnic al manufacturii”.²⁸ Perioada de timp din epoca modernă care a premers revoluției industriale și mai cu seamă perioada în care a avut loc însăși revoluția industrială s-au caracterizat prin creșterea cantității de metale prețioase și a capitalurilor disponibile, prin perfecționarea și extinderea tehnicilor financiare. În secolul al XVI-lea, s-au produs 23.000 tone de argint.²⁹ În secolul următor, producția mondială de aur s-a ridicat la 912.300 kg aur și 37.234.000 kg de argint.³⁰ În secolul al XVIII-lea, producția mondială de aur și argint a fost în continuă creștere, producându-se 1.900.100 kg de aur și 57.034.900 kg de argint.³¹ Numărul băncilor a înregistrat o creștere notabilă, mai ales în țările aflate în secolul al XVIII-lea în fruntea progresului economic și social — Anglia, Olanda. În Anglia, existau la începutul secolului al XVIII-lea, 140 societăți pe acțiuni.³² Secolul următor se caracterizează prin sporirea considerabilă a capitalurilor disponibile și a numărului instituțiilor bancare.

Înainte de a se fi produs revoluția industrială, condiționând-o și pregătind-o, a avut loc revoluționarea agriculturii. Referindu-se la acest proces, K. Marx remarcă: „În măsura în care muncitorii sînt înlocuiți prin mijloace de muncă, prin oi, cai etc., actele directe de violență formează aici, în prima linie, condițiunile revoluției industriale. Mai întîi muncitorii sînt alungați de pe pă-

²⁵ K. Marx, *op. cit.*, vol. I, p. I, p. 635.

²⁶ *Ibidem*, p. 664.

²⁷ Cf. T. Schattelesz, *Introducere în istoria economică a Statelor Unite ale Americii*, Edit. științifică, București, 1956, p. 43.

²⁸ K. Marx, *op. cit.*, vol. I, p. I, pp. 336—337.

²⁹ R. Sedillot, *Le drame des monnaies. Histoire contemporaine des changes*, Paris, 1937, p. 213.

³⁰ W. A. Shaw, *Histoire de la monnaie (1252—1894)*, Paris, 1896, p. 367.

³¹ *Ibidem*, p. 367; R. Mousnier et E. Labrousse, *Le XVIII-e siècle. Lépoque des „Lumieres” (1715—1815)*, Paris, Presses Universitaires de France, 1967, p. 117.

³² Cf. R. Mousnier, E. Labrousse, *op. cit.*, p. 119.

mînturile lor și apoi vin oile. Abia furtul de pămînt pe o scară largă, cum a fost cel din Anglia, îi pregătește marii agriculturi cîmpul de aplicațiune. În începuturile sale, această revoluție în agricultură pare deci mai mult o revoluție politică³³. Într-adevăr, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, după revoluția burgheză, deposedarea de pămînt a țărănimii ajunsese în Anglia foarte departe. Elementele proletare și semiproletare ale populației se ridicau la 2.825.000, iar numărul țăranilor de diferite categorii la numai aproximativ 1.730.000. În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, țărănimea engleză, dispăruse complet ca clasă; în ultimele decenii ale aceluiași secol au dispărut și cele din urmă proprietăți comunale ale țăranilor.³⁴ Așadar, revoluția agrară — cu alte cuvinte desăvîrșirea procesului de transformare a întregii proprietăți funciare în proprietate de tip capitalist — fusese îndeplinită. Țăranii, deposedați de mijloacele de producție, de pămînt, au devenit proletari. Locul lor a fost luat de mici fermieri, arendași și, mai cu seamă de lucrători agricoli salariați. Marea proprietate funciară predomină, transformîndu-se în proprietate capitalistă atît din punct de vedere juridic, cît și sub aspectul orientării sale spre producția de mărfuri. Numeroasele brațe de muncă devenite disponibile în agricultură, ca urmare a revoluției agrare, au constituit un mare rezervor de forță de muncă disponibil pentru industrie. În plus, revoluția agrară a determinat dispariția industriei casnice auxiliare rurale și, prin aceasta — ca și prin apariția fermierilor sau menținerea clasei land-lorzilor —, a lărgit și consolidat considerabil piața internă a Angliei. În forme specifice, revoluționarea agriculturii, adaptarea ei necesității dezvoltării capitaliste s-a produs în Franța la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, iar în alte țări ale Europei și Americii de Nord pe „calea prusacă” sau „americană” — în secolul al XIX-lea. Pretutindeni, acest proces a avut, în mare, consecințe asemănătoare, în ciuda modului și gradului diferit în care a avut loc dezvoltarea capitalismului în agricultură: industria a fost puternic stimulată. Acest fenomen a avut o însemnătate cu atît mai mare, atît pentru agricultură cît și pentru industrie, cu cît, începînd din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, pînă prin 1817, și apoi de la sfîrșitul deceniului al cincilea al secolului al XIX-lea pînă la începutul deceniului al optulea, agricultura a trecut prin lungi faze caracterizate printr-o conjunctură favorabilă.³⁵

Atît revoluția agrară cît și cea industrială au avut loc într-o lume caracterizată printr-o creștere continuă a populației. Astfel, în jurul anului 1700, populația lumii era de circa 600 milioane de oameni, în anul 1800 ea se ridica deja la 900 milioane, iar către 1850, la 1.200 milioane. În deceniile următoare, ritmul de creștere a populației s-a accelerat: în 1913 populația lumii ajunsese la 1.623 milioane de oameni.³⁶ În unele țări a avut loc o „explozie demogra-

³³ K. Marx, *op. cit.*, vol. I, p. I, p. 395.

³⁴ *Ibidem*, p. 642.

³⁵ Cf. R. Schnerb, *Le XIX-e siècle. L'Apogée de l'expansion européenne (1815—1914)*, Cinquième édition revue, Paris, Presses Universitaires de France, 1968, p. 11, Vezi și W. Abel, *Agrarerkisen und Agrarkonjunktur. Eine Geschichte der Land-und Ernährungswirtschaft Mitteleuropas seit dem hohen Mittelalter*, Hamburg, Verlag Paul Parrey, 1966.

³⁶ Cf. R. Schnerb, *op. cit.*, p. 5; M. Baumont, R. Isay, H. Germain-Martin, *L'Europe de 1900 à 1914*, Paris, Editions Sirey, 1966, p. 443.

fică“. Așa, de pildă, în S.U.A. populația a crescut de la 23.191.876 de oameni în 1850, la 62.947.714 în 1890 și la 91.972.266 în 1910.³⁷ Fără îndoială, influența factorului demografic asupra declanșării și desfășurării revoluției industriale nu a fost hotărâtoare, dar creșterea populației a creat condiții prielnice revoluției industriale, ca urmare a sporirii numărului brațelor de muncă și a creșterii considerabile a cererii de produse agrare, industriale etc. Totuși, nu pretutindeni, creșterea populației a acoperit nevoia de forță de muncă a economiei. Referindu-se la S.U.A., K. Marx remarcă : „Introducerea pe scară largă a mașinilor a fost determinată atât de concurența celorlalte popoare cât și de lipsa mâinii de lucru, cu alte cuvinte de disproporția dintre nevoile industriale ale Americii de Nord și populația ei.“³⁸

În concluzie, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea — în cazul Angliei și, în parte, al Franței, S.U.A. — și în secolul al XIX-lea — cazul statelor Germane, Rusiei, Imperiului habsburgic, României etc. — existau premisele revoluției industriale, a apariției marii producții capitaliste : capitaluri disponibile, armata de rezervă a proletarilor, o clasă de întreprinzători burghezi în ascensiune și posesoare de capital, piețe suficient de dezvoltate, diviziunea tehnică a muncii, o satisfăcătoare maturizare a procedeele tehnice, a cunoștințelor și experienței care să stimuleze invențiile noilor metode de producție, surse de materii prime accesibile exploatării ș.a.

*

*   *

În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și la începutul secolului al XIX-lea, revoluția industrială a cuprins o arie geografică limitată la Anglia și, parțial, Franța, S.U.A. La sfârșitul secolului al XVIII-lea, ea a debutat modest și lent și în Franța și S.U.A. În Anglia, revoluția industrială, deschizătoare a creii mașinismului, a avut loc în ultima treime a secolului al XVIII-lea și primul sfert al secolului al XIX-lea. Cotitura hotărâtoare — de la producția manufacturieră la cea mașinistă — s-a produs între anii 1770—1800. De ce Anglia a devenit arena celei dintâi revoluții industriale din istoria universală și s-a transformat în „țara clasică a capitalismului“ ?

Relațiile capitaliste au precedat în Anglia cu câteva secole revoluția industrială. Capitalismul s-a dezvoltat devreme și rapid și concordanța dintre relațiile și forțele de producție, realizată ca urmare a revoluției burgheze de la mijlocul secolului al XVII-lea, a jucat un rol pozitiv. Deși, ca pretutindeni în lume, ramura principală a economiei preindustriale era în secolul al XVII-lea și la începutul secolului al XVIII-lea agricultura, totuși, industria — mai ales cea a lînei — era mai dezvoltată ca oriunde în altă parte a lumii. În țară existau importante regiuni industriale, care produceau mari cantități de mărfuri, precum și însemnate rezerve de materii prime. Revoluția burgheză a fost urmată de o perioadă de rapidă dezvoltare economică, astfel că pentru Anglia

³⁷ Cf. F. Sternberg, *Le conflit du siècle. Capitalism et socialisme à l'épreuve de l'histoire*, Paris, Editions du Seuil, 1958, p. 18.

³⁸ K. Marx, F. Engels, *Opere alese*, vol. 2, E.S.P.L.P., 1955, p. 486.

sfirșitul secolului al XVII-lea și secolul al XVIII-lea a fost epoca unei impecabile creșteri a forțelor de producție. Către mijlocul secolului al XVIII-lea se manifestă o mișcare înnoitoare și în domeniul științei, care renaște; centrele ei se aflau în regiunile în care progresul general al economiei era mai rapid. F. Engels remarcă că „...cunoștința a devenit știință, iar științele s-au apropiat de desăvârșirea lor, adică au fost legate, pe de o parte, de filozofie, iar pe de altă parte de practică”.³⁹ El adăuga: „Rezultatul legării lor de practică a fost revoluția socială engleză”.⁴⁰

De asemenea, în perioada 1660—1760, agricultura a înregistrat progrese remarcabile: ea a fost revoluționată — deși acest fenomen a provocat nesfârșite suferințe țăranimii — și a avut capacitatea de a oferi industriei în dezvoltare materii prime, brațe de muncă libere etc.

Piața internă s-a constituit în Anglia mai devreme și mai deplin decât în alte țări ale lumii. Acumularea primitivă de capital de către burghezia engleză a cunoscut și ea un ritm mai intens, atît ca urmare a exploatării resurselor interne cît și a celor externe. Politica mercantilistă, promovată mai ales după victoria revoluției burgheze, naționalismul agresiv al burgheziei engleze, generator al unei politici sistematice de expansiune economică prin războaie care vizau cucerirea lumii, protejarea și încurajarea sistematică a industriașilor manufacturieri, a negustorilor și armatorilor, au contribuit la consolidarea economică și politică a burgheziei engleze. Expansiunea extrem de rapidă, mai cu seamă pe piețele extraeuropene, începută la mijlocul secolului al XVII-lea, care se adăuga nevoilor mult sporite de consum pe piața internă, a stimulat dezvoltarea industriei — în primul rînd a celei textile de bumbac. K. Marx sublinia că „noile piețe coloniale nu puteau fi îndestulate de numărul relativ redus al muncitorilor, așa cum se păstrează din evul mediu, și manufacturile propriu-zise deschiseră noi domenii de producție populației rurale alungate de pe pămînturile sale odată cu dizolvarea feudalismului”.⁴¹ Nu era însă suficient! Dezvoltarea comerțului, nevoile populației engleze și ale noii clientele din țările extraeuropene, concurența olandezilor, francezilor etc. impuneau burgheziei engleze să recurgă la perfecționări și noi invenții tehnice la mașinile existente. Așadar, invențiile tehnice, noile mașini au apărut datorită unui dezechilibru economic și a necesității de a reduce prețurile de desfacere ale mărfurilor.⁴² La rîndul ei, fiecare invenție crea un dezechilibru economic care impunea crearea unor noi mașini.⁴³

Prima mașină cu aburi de utilitate practică construită de Th. Newcomen a intrat în funcțiune în 1712, dar deși aceasta a fost utilizată pînă către 1800, nu ea a marcat începutul procesului revoluției industriale. Nici descoperirea lui A. Darby din 1709 a noului procedeu de obținere a fontei prin folosirea cocsului, rezultat din cărbunii de pămînt, nici noul procedeu de obținere a oțelului din fontă, inventat de B. Kunstman în 1740—1742, nu i-au putut determina

³⁹ K. Marx, F. Engels, *Opere*, vol. I, ed. a II-a, București, Edit. politică, 1960, p. 600.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 609.

⁴¹ K. Marx, *op. cit.*, vol. I, p. I, p. 395.

⁴² Cf. R. Mousnier, E. Labrousse, *op. cit.*, p. 123.

⁴³ *Ibidem*, p. 125.

declanșarea. Începutul mecanizării se ivise în industria textilă a bumbacului : în 1733 John Kay a inventat *suveica zburătoare* ; în 1764 James Hargreaves a inventat *mașina de filat — Jenny* —, care îngăduia unui singur muncitor să producă de 16 ori mai mult decât vechea roată de tors ; cîțiva ani mai târziu, în 1767, Th. Higs a construit o *mașină de tors* acționată hidraulic,⁴⁴ S. Crompton a aplicat, în 1779, principiile mecanice de la *mașina Jenny*, perfecționînd *mașina de tors lînă* ; E. Cartwright a fost inventatorul *războiului de țesut mecanic* în 1787, care dădea o producție cu 75% mai mare decât cea a războiului manual prevăzut cu *suveică zburătoare*. Utilizarea acestor invenții a avut ca urmare crearea unei baze tehnice noi, avansate, în industria textilă engleză. În prima fază a revoluției industriale, forța motrice a mașinii-unealtă consta încă în roata hidraulică sau în forța animală.⁴⁵ Se impunea cu imperioasă necesitate descoperirea unei forțe motrice utilizabile pretutindeni, în funcție de necesitate. „Crearea mașinilor-unelte — scria K. Marx —, a fost aceea care a făcut necesară mașina cu vapori revoluționară”⁴⁶ În 1765, ingeniosul mecanic scoțian James Watt a perfecționat mașina cu aburi, construind prima mașină cu aburi de randament ridicat, iar în 1782 *mașina cu aburi cu efect dublu* pe care în 1784 a perfecționat-o construind *mașina cu aburi universală* dotată cu un regulator centrifugal. Odată cu construirea mașinii cu efect dublu de către J. Watt „...se descoperise un prim motor care își producea propria sa forță motrice prin consumul de cărbuni și de apă care este un supus în întregime controlului omenească în ceea ce privește energia, care este mobil și în același timp un mijloc de locomoție, care e orășenesc și rural ca roata hidraulică, care permite concentrarea producției în orașe, ...care este universal în aplicarea sa tehnologică”.⁴⁷ Diviziunea muncii între mașini puse în mișcare de aburi și deservite de muncitori, specifică fabricii, devenea astfel posibilă. „Abia mașina lui Arkwright și Crompton și mașina cu aburi a lui Watt au dat amploare mișcării, creînd sistemul de fabrică”.⁴⁸ În anul morții lui J. Watt — 1819 — mașina sa cu aburi nu înlocuise încă moara de apă sau de vînt, dar folosirea aburilor devenise caracteristica cea mai spectaculoasă a revoluției industriale care s-a prelungit de-a lungul întregului secol al XIX-lea.⁴⁹ În 1830, Anglia dispunea deja de 15.000 de mașini cu aburi.⁵⁰ Ea devenise o mare consumatoare și importatoare de materii prime. Care sînt trăsăturile particulare, specifice revoluției industriale în Anglia ?

Desfășurîndu-se în condițiile sociale ale capitalismului, în țara clasică a capitalismului și într-o situație unică în istorie, cînd nicăieri în lume nu mai avusese loc la acea dată o revoluție industrială, Anglia, a devenit, datorită revoluției industriale, pionierul capitalismului industrial, țara exemplului clasic⁵¹

⁴⁴ R. Arkwright a furat inventatorului această mașină și după noi perfecționări a prezentat-o în 1769 ca prima *mașină de filat* bazată pe forța motrice mecanică.

⁴⁵ Cf. *Revoluția industrială. Studii*, p. 196.

⁴⁶ K. Marx, *op. cit.*, vol. I, partea I-a, p. 348.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 350.

⁴⁸ K. Marx, F. Engels, *Opere*, vol. I, p. 610.

⁴⁹ Cf. R. Schnerb, *op. cit.*, p. 24.

⁵⁰ În acest moment, Franța avea doar 3.000 de mașini, iar Prusia 1.000 (Cf. R. Schnerb, *op. cit.*, p. 24).

⁵¹ *Revoluția industrială. Studii*, p. 56.

și apoi „atelierul lumii“. Revoluția industrială engleză s-a caracterizat „... prin desfășurarea ei într-o formă capitalistă pură și de aceea are un caracter unic și particular“. ⁵² Desfășurându-se în condiții favorabile, revoluția industrială a dat posibilitate Angliei să folosească resursele întregii lumi; capitaliștii englezi erau singurii care ofereau produse industriale pieții mondiale, când caracterul precumpănitor agricol al economiei altor state nu îngăduia apariția unor rivali serioși pentru comerțul britanic. Pe de altă parte, se remarcă faptul că transformările tehnologice și organizatorice din timpul revoluției industriale „...s-au limitat la un sector destul de restrâns al economiei; «sistemul de fabrică» s-a mărginit îndeosebi la manufactura bumbacului“ ⁵³, iar din punct de vedere tehnic nu s-a remarcat un nivel înalt al științei.

Rezultatele revoluției industriale au fost multiple și însemnate. Anglia a trecut de la o economie bazată pe lemn și apă, pe exploatarea produselor vegetale și animale, la o economie fondată pe cărbune și fier, pe utilizarea produselor minerale. ⁵⁴

Mașinismul, sistemul de fabrică, industria constructoare de mașini au dat Angliei, la sfârșitul secolului al XVIII-lea, o superioritate covârșitoare asupra celorlalte țări ale lumii. La puțini ani după încheierea revoluției industriale, F. Engels remarca că „...nici o altă țară din lume nu se poate măsura cu Anglia în ceea ce privește puterea și bogăția“. ⁵⁵ În 1833, în Anglia se aflau în funcțiune 1.300 fabrici de bumbac (cu 100.000 războaie de țesut cu aburi), în care munceau 237.000 filatori și țesători, și 1.300 fabrici de lână cu 71.300 muncitori (în 1835). Aproximativ 1.500.000 de oameni trăiau direct sau indirect de pe urma industriei bumbacului. Cam în aceeași perioadă, în industria mătăsii funcționau 266 de fabrici în care munceau 30.000 de muncitori. ⁵⁶

Revoluția din industria textilă a bumbacului trebuia — și a fost — urmată de o revoluție în întreaga industrie engleză. Principala ramură industrială, după cea textilă, a devenit curînd cea a prelucrării metalelor; în anii 1800—1835 exportul de produse din metal a crescut de patru ori. Mineritul a căpătat o amploare considerabilă: în 1740 producția anuală de fier a fost de 17.000 tone, iar în 1835 de 553.000 tone. ⁵⁷ Ca urmare a creării unei mari industrii, s-a impus în primul rînd necesitatea îmbunătățirii căilor de comunicație, construcția de noi drumuri, poduri ș.a. pe noi principii științifice. Pînă în 1830 în Anglia a fost construită o rețea de șosele în lungime de 32.000 de km. Astfel a fost înlesnit accesul în diferite regiuni îndepărtate (Wales, Irlanda de Sud, zonele muntoase ale Scoției). Totodată, transportul maritim a fost dotat cu nave propulsate de forța aburului. Primul vapor englez a fost lansat la apă în 1811, iar în 1835 navigau deja 550 de vapoare. ⁵⁸ Transportul terestru a fost și el îmbunătățit: în 1804, R. Trevithick a construit prima locomotivă, iar în 1829 G. Stephenson a construit locomotiva „Rachetă“, care va fi utilizată intens multe

⁵² *Ibidem*, p. 57

⁵³ *Ibidem*, p. 54.

⁵⁴ Cf. R. Mousnier, E. Labrousse, *op. cit.*, p. 22.

⁵⁵ K. Marx, F. Engels, *Opere*, vol. I, p. 620.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 611—612.

⁵⁷ K. Marx, F. Engels, *Opere*, vol. I, p. 615.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 616.

decenii. Noul mijloc de comunicație — calea ferată — a căpătat o largă utilizare, în 1830 existînd deja 279 km ; șase ani mai tîrziu, Anglia dispunea de 600 mile de cale ferată. Revoluția industrială în Anglia nu a fost o revoluție care să se limiteze numai la industrie ci ea a fost „și o transformare radicală a întregii structuri economice și sociale a țării”.⁵⁹ În Anglia, datorită revoluției industriale a avut loc și „o revoluție socială”⁶⁰ cel puțin tot atît de importantă ca și revoluția politică din Franța. Datorită sporirii considerabile a rolului său în viața economică a țării, „burghezia s-a ridicat la rangul de adevărată aristocrație”.⁶¹ Totodată, datorită revoluției industriale, a apărut proletariatul modern, a cărui istorie începe în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Pînă la sfîrșitul secolului, argatul care muncea pentru un stăpîn a devenit în Anglia muncitorul salariat tipic. Ca urmare a revoluției industriale, au apărut relații noi care s-au manifestat mai cu seamă ca relații de clasă decît ca relații personale. Pe de altă parte, posibilitatea proletariatului englez de a lupta împotriva capitalului și lupta sa de clasă au apărut concomitent. Mai înainte decît în oricare altă țară, ca urmare a desăvîrșirii revoluției industriale, în Anglia a apărut *piața forței de muncă*. La circa două decenii după încheierea revoluției industriale, în 1851, Anglia dispunea de cea mai numeroasă clasă muncitoare din lume, care număra 4.100.000 de oameni și reprezenta 23% din populația de 17.900.000 de locuitori ai țării.⁶²

Revoluția industrială a avut drept consecință și crearea unei cantități considerabile de mărfuri și a unei bogății în continuă creștere, dar concomitent, ea i-a aruncat pe muncitori într-o jalnică stare de sărăcie și mizerie. În 1842, de exemplu, în Anglia și în Walles existau 1.430.000 de pauperi, iar în Irlanda aproximativ 2.300.000⁶³, șomajul devenind un fenomen permanent. Din această cauză, contradicțiile de clasă în țara clasică a capitalismului s-au agravat.

Crizele de supraproducție care s-au produs pentru prima dată la sfîrșitul secolului al XVIII-lea în industria textilă a bumbacului, ramură în care începuse revoluția industrială, au înăsprit și mai mult relațiile dintre proletariat și patronat. Prima criză a industriei bumbacului a izbucnit în 1788, după care a urmat un mare „boom” și apoi... crahul din 1793. După 1785 au avut loc și primele greve în fabrici, însoțite de distrugerea mașinilor și de atacuri împotriva patronilor.⁶⁴ Revoluția industrială a avut ca urmare și o creștere rapidă și considerabilă a populației orașelor — populație constituită mai ales din muncitori — căci, în Anglia, mai mult decît în oricare altă țară, urbanizarea a făcut mari progrese. Însăși geografia economică a țării s-a modificat radical în cursul revoluției industriale și în perioada următoare. Iată, așadar, care au fost cele mai importante consecințe ale revoluției industriale în Anglia. Fără îndoială, F. Engels avea dreptate scriind că „... în Anglia s-a produs o revoluție mai însemnată decît în oricare altă țară, o revoluție cu atît mai bogată în consecințe cu cît a fost înfăptuită mai pe tăcute și care de aceea, după toate probabilitățile, își

⁵⁹ *Revoluția industrială, Studii*, p. 216.

⁶⁰ K. Marx, F. Engels, *op. cit.*, vol. I, p. 599.

⁶¹ *Ibidem*, p. 619.

⁶² V. I. Lenin, *Opere*, vol. 22, Edit. P.M.R., 1952, p. 277.

⁶³ Cf. K. Marx, F. Engels, *op. cit.*, vol. I, p. 576.

⁶⁴ Cf. R. Mousnier, E. Labrousse, *op. cit.*, p. 130.

va atinge mai curînd scopul ei practic decît revoluția politică din Franța sau cea filosofică din Germania“.⁶⁵

*
*   *
*

La mijlocul deceniului patru al secolului al XIX-lea, sistemul de fabrică „era încă relativ slab dezvoltat...”⁶⁶ El exista în Anglia și era în curs de apariție în alte cîteva țări, tot ca rod al revoluției industriale aflată în curs de desfășurare. După revoluțiile de la 1848/49 a avut loc, așa cum aprecia F. Engels în 1895 o „revoluție economică” care a cuprins întregul continent european și „... a stornicit cu adevărat marea industrie în Franța, Austria, Ungaria, Polonia și de curînd în Rusia și a făcut din Germania de-a dréptul o țară industrială de prim rang.”⁶⁷ În 1893, analizînd modul de dezvoltare economică a lumii, tot F. Engels remarcă : „...în jur crește valul revoluției tehnice”.⁶⁸ Majoritatea invențiilor și inovațiilor care caracterizau procesul tehnic nu mai veneau că în secolul al XVIII-lea din Anglia, ci din S.U.A., Germania, Franța etc. Într-adevăr, în urma Angliei, alte țări europene și din America de Nord au devenit arena revoluțiilor industriale. A doua țară în care a avut loc revoluția industrială a fost Franța.

Începută aproximativ în aceeași perioadă ca și în Anglia, dar caracterizîndu-se printr-un ritm mult mai lent de desfășurare, revoluția industrială cuprinde în *istoria Franței* o perioadă îndelungată de timp, nefiind complet încheiată în 1848 și desăvîrșindu-se abia către 1870. Așadar, în Franța, revoluția industrială a cuprins aproximativ un secol. În S.U.A., revoluția industrială a cuprins în mare anii dintre Războiul de independență și Războiul de Secesiune, desfășurîndu-se în trei etape : 1) 1790—1815 ; 2) 1815—1840 ; 3) 1840—1860.⁶⁹ Primul stimulente al revoluției industriale a fost chiar Războiul de independență, iar următorul a fost războiul anglo-american din 1812 și 1814.⁷⁰ La sfîrșitul revoluției industriale, S.U.A. ocupau locul patru în lume în ceea ce privește producția industrială. În Germania, revoluția industrială a cuprins în mare întregul secol al XIX-lea, deci aproape întreaga perioadă a capitalismului premonopolist, desăvîrșindu-se în perioada 1870—1890, avînd loc deci, parțial în cursul unui puternic proces de monopolizare⁷¹. Aproximativ aceeași a fost situația și în Austro-Ungaria. Ritmul desfășurării revoluției industriale în acest stat fiind însă mult mai lent decît în Germania. Perioada transformărilor tehnice ale mării industrii în Rusia a avut loc în cursul anilor 1830—1880, iar cotitura hotărîtoare spre mașinism se situează în perioada 1830—1860.⁷² În România, primele mașini au fost introduse înaintea reformei din 1864 și a maturizării

⁶⁵ K. Marx, F. Engels, *op. cit.*, vol. I, p. 599.

⁶⁶ K. Marx, *op. cit.*, vol. I, p. I-a, p. 401.

⁶⁷ K. Marx, F. Engels, *Opere*, vol. 22, București, Editura politică, 1965, p. 511.

⁶⁸ *Ibidem*, p. 375.

⁶⁹ Cf. T. Schattlesz, *op. cit.*, p. 50.

⁷⁰ *Ibidem*, p. 48.

⁷¹ *Revoluția industrială. Studii*, pp. 148, 152. Vezi și J. Kuczynski, *Teoria situației clasei muncitoare*, București, Edit. științifică, 1958, p. 174.

⁷² *Revoluția industrială. Studii*, pp. 119, 210.

stadiului manufacturier. În ajunul anului 1848 revoluția industrială a început în industria textilă. În unele ramuri, ea s-a încheiat în jurul anului 1900, iar în altele acest eveniment a avut loc în primul sau al doilea deceniu al secolului XX.⁷³ Aproximativ în aceeași perioadă, revoluția industrială s-a desfășurat și în alte câteva țări europene. Semnificativ pentru aprecierea stadiului de dezvoltare economică a lumii este însă faptul că în afara Europei și S.U.A., în jurul anului 1870, pe imensul rest al teritoriului Terrei nu existau decât câteva întreprinderi industriale mari. În India, China, Egipt și în alte țări aflate sub dominație colonială sau sub influența marilor puteri industriale nici nu putea fi vorba de revoluția industrială.

Datele privind momentul începerii revoluției industriale în câteva din țările lumii, relevă existența unor trăsături de ordin tehnic și social specifice și chiar a unor mari deosebiri ale particularităților și modului în care s-a desfășurat procesul trecerii la sistemul producției de fabrică, realități ce pun în lumină mari diferențe în ceea ce privește ritmul și profunzimea revoluției industriale. Toate acestea au fost determinate în mod obiectiv de împrejurările istorice, de diversitatea specifică a condițiilor în care munca manuală a fost înlocuită prin sistemul mașinist. Pentru Anglia, Franța, S.U.A., victoria revoluțiilor burgheze a deschis largi perspective dezvoltării relațiilor și forțelor de producție capitaliste, eliminând piedicile din calea acestei dezvoltări; în Germania, Austro-Ungaria, Rusia, România și în alte țări din centrul și sud-estul Europei, unde agricultura s-a dezvoltat pe „calea prusacă“, revoluția industrială a fost frânată și întârziată de rămășițele relațiilor de producție feudale, deși, și în aceste țări capitalismul a ieșit — în ultimă instanță — cu o întârziere mai mică sau mai mare — victorios. Iată și câteva dintre caracteristicile revoluției industriale din aceste țări, care le deosebesc de „modelul englez“: insuficiența capitalurilor disponibile și a mîinii de lucru calificate; în cazul S.U.A., mai ales, se constată în general lipsa relativă a forței de muncă salariate; recurgerea la transplantarea unor invenții tehnice engleze și la perfecționarea acestora (în cazul S.U.A., Rusiei etc.); nevoia de a recurge la importul de tehnică și de materii prime precum și la „ajutorul tehnic“ străin (este cazul Rusiei, României ș.a.); însemnătatea redusă a pieții externe pentru industria mașinistă din Rusia, România etc.; greutatea provocate de creșterea concurenței mărfurilor produse de industria statelor mai avansate. În numeroase țări — Rusia, Italia, România —, spre deosebire de Anglia, datorită limitelor revoluției industriale, caracterul economiei a rămas precumpănitor agrar, producția mecanizată nu a devenit predominantă în toate ramurile nici pînă la izbucnirea primului război mondial și nici chiar după această dată, iar nevoia de a recurge masiv la *importul de mașini* s-a menținut pentru unele țări ca Rusia, România și după încheierea revoluției industriale. În unele țări din centrul, estul și sud-estul Europei, după revoluția industrială, la începutul secolului XX, mai exista încă o masă însemnată de meseriași care rezistaseră transformărilor impuse de revoluția industrială. Chiar și în Germania ritmul transformărilor revoluției industriale a fost mai slab decât în Anglia sau S.U.A., datorită unor factori obiectivi ca: menținerea rămășițelor

⁷³ *Ibidem*, pp. 222, 227, 229, 240, 245.

feudale, unificarea tardivă a țării etc. Pretutindeni însă, inclusiv România⁷⁴, revoluția industrială a provocat schimbări însemnate în fizionomia societății. Dacă, însă, revoluția industrială din Anglia a fost un fenomen de însemnătate mondială, marcînd deschiderea epocii producției mașiniste, pentru celelalte țări, ea a fost un fenomen de importanță locală sau regională.⁷⁵ Pentru țări ca Rusia, România ș.a. schimbările din viața socială au fost reduse ca însemnătate.⁷⁶

Totuși, revoluția industrială din secolul al XIX-lea ca și cea engleză din secolul al XVIII-lea, deschizînd era mașinismului, a introdus pretutindeni, așa cum scria F. Engels în 1895, „...claritate în relațiile de clasă, a înlăturat o sumedenie de categorii intermediare..., a generat o adevărată burghezie și un adevărat proletariat al mării industrii, împingîndu-le pe primul plan al dezvoltării sociale”.⁷⁷

---

⁷⁴ N. N. Constantinescu, *Inceputurile formării și dezvoltării clasei muncitoare în România*, în „Anale de istorie”, nr. 4, 1973, p. 83.

⁷⁵ *Revoluția industrială. Studii*, p. 217, 221.

⁷⁶ *Ibidem*, p. 216.

⁷⁷ K. Marx, F. Engels, *Opere*, vol. 22, p. 511.